

ŞEDDÂDÎLER DEVRİNDE İLİM VE KÜLTÜR HAYATINA TESİR EDEN ŞAİR VE ÂLİMLER

Nevzat KELEŞ*

Özet

Kaynaklarda *Beni Şeddâd*, *Âl-i Şeddâd*, *Şeddâdiyân* (*Şeddâdiler*) ve *Şatatikk* olarak anılan Şeddâdiler, X. yüzyılın ortalarından XII. yüzyılın sonuna kadar Arrân ile Ermenistan coğrafyasında hüküm süren Kürt kökenli bir devlettir. 951 yılında Muhammed b. Şeddâd'ın Dvin'e yerleşmesiyle tarih sahnesine çıkan Şeddâdiler, Müslüman dünyası ile Gürcü ve Ermenî krallıklarıyla Kur Nehri'nin kuzeyindeki Gayri Müslim halklar arasında tampon bölge oluşturarak bir suğur devleti vazifesi görmüşlerdir. Üç ayrı merkezden varlıklarını sürdüren hanedanın Gence kolu, yayılmacı bir politika yürütürken, onların aksine Dvin (Debîl, Duvîn) ve Ani kolları ise daha çok egemen oldukları toprakları korumak için mücadele etmişlerdir. Buna rağmen uzun süren siyasî hâkimiyetlerine bağlı olarak Şeddâdiler, Gence, Dvin ve Ani şehirleri başta olmak üzere Arrân ve Doğu Ermenistan'ın sosyal ve kültürel hayatında yeni bir canlanma döneminin başlamasına vesile olmuşlardır. Özellikle gerçekleştirdikleri imar faaliyetleriyle söz konusu coğrafyanın maddî medeniyetinin zenginleşmesini temin ettikleri gibi ilmî müesseseler ve kütüphanelerin kurulmasıyla da ilim hayatının canlanmasında önemli rol oynamışlardır. Şeddâdî emîrlerinin şair ve ediplerle ilişkileri ve âlimlerin Şeddâdî ülkesini ziyaretleri bunun bir göstergesidir. Bu anlamda makalemizde mimarî ve kültürel etkinlikleriyle iyi bir şöhrat bırakan Şeddâdiler Devri'nde ilim ve kültür hayatına tesir eden şair ve âlimler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Şeddâdiler, İlim, Kültür, Şair, Âlim.*

* Yrd. Doç. Dr., Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

The Poets and Scholars that Affected the Scholarly and Cultural Life in the Reign of Shaddādids

Abstract

The Shaddādids - referred in sources as *Bani Shaddād*, *Āl-i Shaddād*, *Shaddādiyān* (*Shaddādids*) and *Şatatikk* - were of Kurdish origin and prevailed in the regions of Arrān and Armenia from the middle of the tenth century until the end of the twelfth century. Shaddādids emerged in the stage of history with Muhammed b. Shaddād in Dvin and acted as a sugar by creating a buffer area between the Islamic World and Georgian and Armenian Kingdoms and non-Muslim peoples on the north bank of Kur River. Ganja branch of the dynasty that maintained their existence from three separate centers pursued an expansionist policy; on the contrary of Dvin and Ani branches who struggled to protect their territories. Nevertheless, Shaddādids, because of their political dominance for a long period, significantly contributed to the social and cultural revival of the Arrān and Eastern Armenia, particularly in Ganja, Dvin (Dabīl, Duvīn) and Ani. Particularly, as they ensured to enrich the material civilization of the mentioned region with the reconstruction activities they carried out, they played an important role in the revival of the scholarly life thanks to the establishment of scientific institutions and libraries. Shaddadid emirs' relations with the poets and the literary men and the visits of the scholars to the Shaddadid soil are indications of this fact. In this sense, our article focuses on poets and scholars that affected the scholarly and cultural life in the reign of Shaddādids. They left a high reputation through their architectural and cultural activities.

Key Words: *Shaddādids, Science, Culture, Poets, Scholars.*

GİRİŞ

951 yılında tarih sahnesine çıkan Şeddādiler, Gence, Dvin¹ ve Ani olmak üzere üç farklı şube halinde Arrān'da 1088, Dvin'de 1105 ve Ani'de de 1199 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda 1054 yılında Selçuklular'a tâbi olarak *tâbi-matbu* münasebeti çerçevesinde Kur ile Aras nehirleri arasındaki coğrafyayı ihtiva eden Arrān'ın tamamı ile kuzeybatıda

¹ Ortaçağ Ermeni literatüründe Dvin (ԴՆԼ ԻՆ) ya da Dvin (ԴՎԻՆ) Arapça eserlerde hem *Dabil/Debil* (دبیل) hem *Duvīn* (دوین), Bizans kaynaklarında *Doubios* (Δούβιος) ve *Tivion* (Τιβίων) diye anılmaktadır, bkz. M. Canard, "Dvin", *EL²*, Leiden 1986, II, s. 678; N. G. Garsoian, "Dvin", *ODB*, New York 1991, I, s. 665. G. Koçaryan, "Dvin Teğavan Vağemutyan Hartsı", *Liraber Hasarakakan Gitutyunneri*, XXII, y.y. 2000, s. 132-138; Nevzat Keleş, *Şeddādiler Devleti Tarihi (951-1199)*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 9.

Tiflis, güneydoğuda ise Kars ve Kağızman hudutlarına kadar olan geniş bir bölgede âdil ve istikrarlı bir yönetim tesis ederek ekonomik, sosyal, kültürel ve ilmî faaliyetlerin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Özellikle bugüne kadar ayakta kalmayı başaran mimarî yapılarıyla, söz konusu coğrafyanın kültürel ve maddî hayatının zenginleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Kaynakların bahsettiği, ancak günümüze ulaşmayan Muhammed b. Şeddâd'ın Dvin şehrinin dışında *Tel Hasli* tesmiye edilen kaleyi inşa etmesiyle² başlayan Şeddâdîler'in inşa faaliyetleri, Emîr I. Fadl zamanında devam ettirildi. Bu dönemde bölgenin ticarî gelişimine tesir eden Aras Nehri üzerindeki Hûdâferin Köprüsü³, iktisadî canlılığın ve refahın artmasını beraberinde getirmiştir. Emîr Ebü'l-Esvâr'ın Gence'nin kenar mahalleleri dâhil, şehrin etrafına surlar inşa edip demir kapılarla takviyesi ve Şemkûr'da bina edilen savunma kuleleri⁴ gibi şehir surlarının ve kalelerin tahkimatları da kentlerin gelişmesini ve kalkınmasını temin etmiştir. Bunlara ilaveten Ani Şeddâdîleri çağı da kültürel faaliyetler anlamında Ani tarihi açısından bir doruk noktası olarak kabul edilmiştir. Bilhassa Ani şehrini ihata eden kent surlarının bir kısmı, Menûçehr Camii, Ebü'l-Muammeran Camii ile Şeddâdîler dönemine ait kervansaray, han, hamam, dükkân gibi ticarî yapıların yanı sıra saray ve çeşitli sivil mimarî yapılar bunun başlıca örneklerindedir. Öte yandan Talin Şehri yakınındaki Daştadem Kalesi de bir diğer Şeddâdî mimarî yapısıdır.

Şeddâdîlerin bu şekilde yürüttükleri imar politikasıyla birlikte yeniden inkişaf eden Gence, Dvin (Debil, Duvîn) ve Ani gibi şehirlerde, bu duruma paralel olarak ilim hayatının canlanmasında önemli bir yer tutan ilmî müesseseler ve kütüphanelerin de kurulduğu görülmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasında başlıca eğitim kurumu olan medreselerin Şeddâdîler çağında var olduğuna dair somut bir bilgi yoktur. Ancak söz gelimi Şeddâdîlerin başkenti Gence'de eğitimini tamamlayan Kadı Tahir el-Cenzî ve burada İslâmî ilimler ve edep ile ilgili dersler veren Ebü'l-Kasım Ali b. Abdurrahman b. Uleyke en-Nişaburî ve Ebü'l-Fadl Şa'ban b. Ali b. Muhammed el-Berdaî gibi örneklerden hareketle (ki bunlar artırılabilir) Gence'de medrese veya ilim tahsil edilen benzeri kurumların (cami, han, hangâh vb.) var olduğu söylenebilir. Nitekim

² Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, *Camiü'd-düvel*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3171, vr. 309b; V. Minorosky, *Studies in Caucasian History, I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London 1953, s. 9.

³ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, vr. 311a; Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdîler", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 409.

⁴ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, vr. 311a; Keleş, *a.g.e.*, s. 120, 130.

Ebü'l-Fadl Hazâdâz b. 'Asım b. Bekrân en-Neşvî'nin müdürlüğünü yaptığı Gence kütüphanesi, düzenli eğitim programının yürütüldüğü bir yer olmasa bile, kütüphaneyi ziyaret eden âlimlerin, kitap okurlarının ve onları istinsah eden ilim taliplilerinin varlığı düşünüldüğünde buradaki eğitim-öğretim faaliyetlerine ve ilmî atmosfere dair bazı öngörüler edinilebilir.

Şeddâdîlerin kültürel anlamda bir merkez halinde getirdikleri Ani'de Kadı Burhaneddin Ebû Nasr b. Mes'ûd el-Anevî'nin tıp ve nücûmdan (astronomi) başka tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî ilimlerde tahsil görmesinden yola çıkarak Ani'de bu eğitimlerin verildiği mekânların bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim Ani surlarında üzerlerindeki ejderha kabartmalarından dolayı Ejderha Burçları olarak nitelendirilen burçların iç mekânlarının şifahâne olarak kullanılması hususundaki görüşler⁵ ve bu dönemde Ani'de hekimlerin var olduğuna dair bilgiler⁶ el-Anevî'nin buradaki tıp tahsili ile ilgili bilgileri daha anlaşılır kılmaktadır. Yine aşağıda da değineceğimiz üzere Şeddâdîlerin hâkimiyetindeki Ani'de ikâmet eden Hovhannes Sarkavag'ın kurduğu ve çok sayıda öğrencinin şehre toplanmasını sağlayan Ani Okulu da, bu dönemdeki önemli ilim müesseselerinden biridir.

Uzun bir süre Şeddâdîlere başkentlik yapan bir diğer merkez olan Dvin'de hangâhların bulunduğu bilinmektedir⁷. el-Mukrî es-Semerkindî, Yusuf ed-Debîlî, Nasr b. İbrahim el-Makdisî ve Ebî Nasr eş-Şirazî gibi âlimlerin bu kente Kur'ân, hadis ve tasavvuf gibi ilimleri okutmalarını göz önüne aldığımızda hangâhlardan başka ilim kurumlarının var olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunlardan başka Ebû Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî'nin *Kitâbu'l-Hidâye fi't-tıb (Hidâyetu'l-muteallimîn fi't-tıb)*⁸ isimli

⁵ Bkz. İlhan Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", *Türk Kültürü*, XXII, Ankara 1964, s. 155; Kemal Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu*, XII (1968), Ankara 1970, s. 56; Pars Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, İstanbul 1984, s. 34; F. Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, Ankara 1982, s. 57-58; Hamza Gündoğdu, "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006, s. 239.

⁶ Bkz. el-Anevî, Kadı Burhaneddin Ebû Nasr b. Mes'ûd, *Enîsü'l-kulûb*, Ayasofya, nr. 2984, vr. 3b; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I, Anîsü'l-Kulûb", *Bulleten*, VII/25, Ankara 1943, s. 464.

⁷ Bkz. el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsîm fi marifeti'l-ekâlîm*, thk. De Goeje, Leiden 1906, s. 379.

⁸ Ebû Bekr Rebi' b. Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî, *Hidâyetu'l-Mutaallimîn fi't-Tıb*, thk. Celal Teminî, Meşhed 1344, s. 59. Ayrıca bkz. F. Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Malazgirt Zaferi Özel Sayısı)*, III, Ankara 1971, s. 406-410; Osman Gürbüz, *Saltuklular*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 76.

Şeddâdiler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler

eserinin Muharrem 510/Mayıs-Haziran 1116'da Dvin'de Erzurum Saltuklu Emîri Ziyâeddin Gazi (öl. 526/1131-1132) için istinsah edilmesi de, bu dönemde kentteki ilmî birikimi ve altyapıyı göstermesi açısından mühim bir örnek teşkil etmektedir⁹.

Şeddâdiler çağına dair yaptığımız bu tespitlere ilave olarak Ortaçağ İslâm dünyasında medreseleri yaygınlaştırarak, bu alanda esaslı yenilikler yapan Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Gence'de inşa ettirdiği medresenin¹⁰, buradaki ilmî faaliyetleri çok önemli ölçüde artırdığı muhakkaktır. Ancak Nizamülmülk'ün söz konusu medreseyi Selçuklulara tâbi olan Şeddâdilerin Gence'deki iktidarları döneminde mi yoksa 1088'de Selçukluların onların hâkimiyetine son vermesinden sonra mı bina ettirdiği malumumuz değildir.

Netice itibariyle mevcut bilgiler ve aşağıda bahsini edeceğimiz şair ve âlimlerin hayatlarından hareketle Şeddâdiler çağının, ilim tahsili için İran, Irak ve Şam şehirlerini ziyaret ederek tahsillerini tamamlayan âlimlerin ülkelerine geri döndükleri ve aynı zamanda eğitim görmek ve hadis derlemek amacıyla farklı bölgelerden ilim adamlarının da bu şehirleri ziyaret etmeye başladıkları bir dönem olduğu görülmektedir. Ayrıca Şeddâdî emîrlerinin âlim ve şairlere karşı son derece müsamahalı ve cömert davranmaları da Şeddâdî Sarayı'nın onlar tarafından ziyaret edilmesine olanak vermiştir.

Hakeza Şeddâdiler'in kurmuş oldukları hoşgörü ortamı sayesinde Ermenî din adamları ve âlimleri gelip buraya yerleşmiş, eğitimlerini ve ilmî çalışmalarını burada yürütmeye başlamışlardı. Bu bağlamda çalışmamızın konusunu teşkil eden Şeddâdiler Devri'nde ilim ve kültür hayatına tesir eden şair ve âlimleri kaynakların sunduğu bilgiler ışığında *şair ve edipler, İslâmî*

⁹ 1105 yılında Siirt, Tanza ve Bâhmerd Emîri Kızıl Arslan'ın Emîr Ebû Nasr İskender'i öldürerek Dvin Şeddâdilerine son vermesi üzerine aynı yıl kardeşi Menûçehr (öl. 1110-1111), Kızıl Arslan'ı mağlup ederek Dvin'i Ani Şeddâdî hâkimiyetine dâhil etti. 1121 yılından kısa bir süre önce ise Dilmaçoğlu Togan Arslan tarafından zapt edildiği anlaşılan Dvin'in 1116'da Şeddâdilerin elinden çıktığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Buna rağmen bahsi geçen eserin Dvin'de Ziyâeddin Gazi için istinsah edilmesi bu tarihte Saltuklu hâkimiyetine girdiğini akla getiriyorsa da bunu teyit edecek bir kayıt söz konusu değildir. Bunun için bkz. İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Holî-Yusuf Baluken, İstanbul 2014, s. 557; *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, (çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 34-35; Vardan Araveltsi, "Historical Complication of Vardan Arawelc'i", *Dumbarton Oaks Papers*, XXXIII, (İngilizce çev. Robert W. Thomson), Washington 1989, s. 125-226; "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul 1937, s. 190; Sümer, *a.g.m.*, s. 407-409; Keleş, *a.g.e.*, s. 190, 219-220, 225.

¹⁰ es-Silefi, Hâfız Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1993, s. 349.

ilimlerde yetişmiş bilim adamları ve Gayrî Müslim âlimler olmak üzere üç ana başlık halinde ele alarak incelemeye çalışacağız.

A. ŞAİR VE EDİPLER

1. Katrân-ı Tebrîzî

Künyesi Fahrü'ş-Şu'arâ Şerefü'z-Zamân Ebû Mansûr olan Katrân-ı Terbrîzî, genç yaşta Gence'de Şeddâdî Emîri Ebü'l-Hasan Ali II. el-Leşkerî (1034-1049)'nin hizmetine girerek ilk şairlik şöhretine onun himayesinde ve sarayında başladı. Mes'ûd b. Nâmdâr'ın¹¹ *Şeddâdî mülkü* şeklinde tarif ettiği Gence'de şöhret bulan Katrân-ı Tebrîzî, bir müddet Ebü'l-Hasan Ali II. el-Leşkerî'nin maiyetinde ve onun sarayında kaldıktan sonra 434/1042-1043'ten önceki bir tarihte Tebrîz'e gitti¹².

“Bütün Şeddâdî sultanları kendi talihlerinden mutludurlar; Mülkleriyle Pervin gibidirler ve intikamlarında Ferhad gibidirler” dizeleriyle Şeddâdî emîrlerini öven Katrân'ın¹³ Şeddâdî Emîri Fadl b. Şâvur'un Arrân hâkimi olduğu 459 (1067) yılında tekrar Gence'ye döndüğü kaydedilmektedir¹⁴. II. Fadl'ın iktidarı boyunca (1088 yılına kadar) Gence'de kaldığı anlaşılan Katrân, ilk hâmisî olan Şeddâdî Emîri Ebü'l-Hasan Ali II. el-Leşkerî için 16 kaside ve pek çok kıta, Fadl b. Ebü'l-Esvâr Şâvur için 7, Şeddâdî ümerâsından Ebü'l-Yusr için 10, Ebü'l-Mu'ammer için 8, Bahtiyar b. Selman ve Ebü'l-Ferec için de birer kaside kaleme almıştır¹⁵.

¹¹ *Mecmuatu kısas ve resâil ve eş'ar*, facs. V. M. Beylis, Moskova 1970, vr. 139b.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, “Katrân Şair-i Âzerbaycân”, *Armağan*, S. 123, y.y. 1310, s. 40, 49-51; Kesrevî, “Katrân Şair-i Âzerbaycân”, *Armağan*, s. 125, y.y. 1310, 178; Jon Rypka, *History of the Iranian Literature*, Dordrecht 1956, s. 194; Rızazâde Şafak, *Târih-i Edebiyat-ı İran: Bera-yı Debiristânha*, Tahran 1324, s. 148; Şakir Mustafa, *Mevsûatu düveli'l-alemi'l-İslâmî*, Beyrut 1993, I, s. 487; Erdoğan Merçil, “Emîr Savtegin”, *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011, s. 72, 77, Adnan Karaismailoğlu, “Katrân-ı Tebrîzî”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, s. 59; *Azerbaycan Tarihi III ve XIII. Asrın Birinci Rub'u*, Bakü 2007, II, s. 401; Yaşar Bedirhan, “Selçuklular Devrinde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları ve İlme Hizmetleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 15, Erzurum 2000, s. 297; Keleş, *a.g.e.*, s. 105-106.

¹³ *Dîvân*, thk. Muhammed Nahcivânî, Tebrîz 1333, s. 459.

¹⁴ A. Kesrevî, “Katrân Şair-i Âzerbaygân”, *Armağan*, S. 129, y.y. 1310, s. 461; A. Kesrevî, “Katrân Şair-i Âzerbaygân”, *Armağan*, S. 130, y.y. 1310, s. 535-536; Karaismailoğlu, *a.g.m.*, s. 59.

¹⁵ Bkz. Katrân-ı Tebrîzî, *Dîvân*, tk. Muhammed Nahcivânî, Tebrîz 1333.

1088 yılından sonra vefât eden Katrân'ın *Dîvân*'ı dışında bir de *Tefâsîr fî lugati'l-Furs* veya *Lugat-ı Furs*¹⁶ adı verilen ancak günümüze ulaşmayan bir sözlük yazdığı bilinmektedir¹⁷.

2. Emîr Unsurü'l-Meâlî Keykâvûs b. İskender

Deylemli Ziyârî Hanedanı'na (928-1090) mensup olup 412 (1021) yılında doğduğu kabul edilen Keykâvûs b. İskender, uzun bir süre kendi ülkesinden uzakta siyasetten çok ilim ve edebiyat ile ilgilenerek yaşadı. Yedi yıl boyunca Gazne Sarayı'nda nedimlik yapan Keykâvûs,1049 yılından sonra "*Hindistan tarafında çokça gazaya katıldığımdan Rumlar'a karşı da gaza yapmak istedim ve hacdan döndüğüm yıl gaza için Gence'ye geldim*"¹⁸ diyerek Şeddâdî Emîri Ebû'l-Esvâr (Dvin'de 1021-1049; Gence'de 1049-1067)'in Gence emîrliği döneminde, bu şehre bir ziyaret gerçekleştirdi. Buna göre 1049'dan hemen sonra hac dönüşü Emîr Ebû'l-Esvâr'ın huzuruna gelen Keykâvûs, birkaç yıl boyunca kendisine son derece iltifat gösterdiğini ve izâz ettiğini söylediği Emîr Ebû'l-Esvâr'ın hizmetinde kaldığı gibi onun ile birlikte pek çok kez gazalara da iştirak etmişti¹⁹. Tam tarihi belli olmamakla birlikte 1082'den sonra vefat ettiği düşünülen Keykâvûs b. İskender, esas itibarıyla 475'te (1082) oğlu Gilân Şah için yazdığı *Kâbûsnâme* isimli eseriyle şöhret bulmuştu²⁰.

3. Esedî Tûsî

Asıl adı Ali b. Ahmed olup *Esedî* lakabı veya mahlasıdır, künyesi ise *Ebu Nasr*'dir. Hayatına dair çok az şey bilinen Ebû Nasr Ali b. Ahmed Esedî

¹⁶ Karaismailoğlu, *a.g.m.*, s. 59.

¹⁷ Katrân'ın Şeddâdî ülkesindeki faaliyetleri ve Şeddâdî emirleriyle ilişkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 105-109, 153-156, 161.

¹⁸ Unsurü'l-Meâlî Keykâvûs b. İskender, *Kâbûsnâme*, nşr. Said Nefîsî, Tahran 1320, s. 44-45.

¹⁹ *Şeddâdîler Devleti Tarihi*'ne dair çalışmamızda Keykâvûs b. İskender'in Gence'ye gelişi ve Emîr Ebû'l-Esvâr ile münasebeti konusunu ayrı bir başlık olarak çalıştığımızdan dolayı burada onun hakkında daha fazla ayrıntıya girmiyoruz. Bunun için bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 124-125.

²⁰ Bkz. Muhammed Avfî, *Lubâbü'l-elbâb*, nşr. Said Nefîsî, Tahran 1335, s. 31-32; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, (çev. Necatîa Lugal), Ankara 1994, s. 119; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia from Firdewsi to Sa'dî*, Cambridge 1956, II, s. 276; Ali Asğer Mueynîyan, "Târîh-i te'lîf-i Kâbûsnâme", *Yağma*, S. 159, y.y. 1340, s. 321-324; Plessner, "Keykâvûs, Keykâvûs b. İskender", *İA*, Eskişehir 1997, VI, s. 630-631; Erdoğan Merçil, "Ziyâriiler", *İA*, Eskişehir 1997, XIII, s. 623; E. Merçil, "Ziyâriiler", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, s. 499; Rıza Kurtuluş, "Keykâvûs b. İskender", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, s. 357; Kamyar Abdî, "Kâbûsnâme-yi Unsûrû'l-Meâlî Keykâvûs b. İskender", *Edebîstân-ı ferheng ve hünere*, S. 41, y.y. 1372, s. 56.

Tûsî'nin X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarında Tus'ta doğduğu belirtilmektedir. Önce Deylem hükümdarlarından Ebû Nasr Cestân'ın (öl. 1019-1020) ardından da *Gerşâspnâme* isimli eserini ithaf ettiği Nahcivân Emîri Ebû Dulef'in himayesinde şairlik kariyerini sürdürdü. Müteakiben Ani'ye gelerek Şeddâdî Emîri Menûçeher b. Şâvur'un hizmetine girdi. Bir müddet Ani'de Menûçeher'in sarayında kalan şair, emîr için kaleme aldığı *yay ve mızrağın* (*nîze-u kemân*) münâzarası hakkındaki kasidesinde “*Ey melik, sen hem ihsan dağı ve hem cömertlik denizisin; Öyleyse, senin huzurundan mes'ud döneceğim*”²¹ diyerek onun hediye ve bağışlarına mazhar olmak ümidinde olduğunu ifade etmektedir. “*Yüzüm lale renkli ve saçım simsiyahtı, lakin felek döndü; Lalem, hîrînin*”²² altında ve *siyahlığım karın altında kaldı.*”²³ sözleriyle de bu sırada yaşlanmış ve saçlarına akların düştüğünü belirten Esedî Tûsî'nin 465/1072'de öldüğü kaydedilmektedir²⁴.

Esedî Tûsî'nin *Gerşâspnâme* ve Farsça'nın en eski sözlüklerinden kabul edilen *Lugat-ı Furs* haricinde Emîr Menûçeher'i övdüğü *yay ve mızrağın* (*nîze-u kemân*) münâzarası ile *yer ile gök* (*âsumânu zemîn*), *ateşperest ile Müslüman* (*mugu Müselman*), *gece ile gündüz* (*şebu rûz*) ve *Arab ile İranlı* (*Arabu Farsî*) isimli munâzaraları bulunmaktadır²⁵.

4. Kadı Burhaneddin Ebû Nasr b. Mes'ûd el-Anevî²⁶

Yaklaşık 538/1143'te Şeddâdîler'in hâkimiyetindeki Ani'de doğan el-Anevî'nin hayatı hakkında eseri *Enîsü'l-kulûb*'da verdiği bilgilerden başka

²¹ Cemal Halil Şîrvânî, *Nuzhetü'l-Mecâlis*, thk. Muhammed Emin Riyahî, Tahran 1987, s. 77; Celal Halikî Mutlak, “Esedî-i Tûsî (2)”, *Edebiyat ve Zebânâ*, S. 53, y.y. 1357, s. 110; Keleş, *a.g.e.*, s. 213.

²² Şebboy, hemîşebahar çiçeği, bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 674.

²³ Halikî Mutlak, *a.g.m.*, s. 110; Keleş, *a.g.e.*, s. 213.

²⁴ Bkz. Browne, *a.g.e.*, s. 272-273; Rypka, *a.g.e.*, s. 164; Ali Muhammed Horâsânî, “Esedî Tûsî”, *İtilâ'u Resânî ve Ketâbhâne*, S. 153, y.y. 1389, s. 46; Zebîhullâh Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (çev. Hasan Almaz), Ankara 2002, I, s. 186-187; Orhan Bilgin, “Esedî-i Tûsî”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 370.

²⁵ Esedî'nin münâzaralarına dair bkz. Halikî Mutlak, *a.g.m.*, s. 68-130; Firuza Abdullaeva, “The Bodleian Manuscript of Asadî Tûsî's-Munâzara Between an Arab and a Parsian: Its Place in the Transition from Ancient Debate to Classical Panegyric”, *Iran*, XXXVII, London 2009, s. 69-95. Şair Esedî Tûsî ile Ani Şeddâdî Emîri Menûçeher Münasebeti hakkında detaylı bilgi için bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 211-213.

²⁶ Kadı Burhaneddin Ebû Nasr b. Mes'ûd el-Anevî ve eseri *Enîsü'l-kulûb*'u Şeddâdîler tarihi hakkında sunduğu bilgiler yönüyle Şeddâdîler Devleti'nin Kaynakları bölümünde (Keleş, *a.g.e.*, s. XXIV-XXV) ele almış olmamıza rağmen burada onu Şeddâdîler dönemindeki ilmi faaliyetler yönüyle ele almaktayız.

malumat yoktur. el-Anevî'nin babası, Şeddâdî ordusunda *sipehdâr* ve *leşkerkeş*²⁷ olarak görev yapmıştı. Henüz beş yaşını tamamlamadan şiir söylemeye başladığını belirten el-Anevî, Ani ve çevresinde yaşayan farklı milletlerin (Ermeni, Gürcü vb.) dillerini ve alfabelerini de öğrenmiş, Tevrat ve İncil'i okumuştur. Gençlik yıllarında Ani'de tıp ve nücûm ilimlerini tahsil etmiş olan el-Anevî, 18 yaşında iken Gürcü Kralı Grigor'in 556 (1160-1161) yılında Ani'yi işgaline tanıklık etti. Ailesiyle birlikte Gürcü ordu kumandanı İvane'ye esir düşen el-Anevî, onların dilleri ve dinlerine dair bilgisi sayesinde kurtulup Rum diyarına (Anadolu) gittiğini yazmaktadır. Bir müddet Rum diyarında çileli bir hayat sürdürdükten sonra tekrar Erminîyye'ye yani Ani'ye dönen el-Anevî, burada altı yıl boyunca tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler tahsil etti. 562 (1166-1167) yılında ise Tebrîz'e seyahat eden el-Anevî'nin Ani'ye yeniden döndüğüne dair bilgi bulunmamaktadır. Tebrîz'den sonra Ahlat'a yerleşen el-Anevî, Ahlatşah emîri²⁸ tarafından kadı olarak görevlendirildiği gibi iki kez elçilik vazifesiyle Bağdad'a gönderildi.

Tebrîz'de bulunduğu sırada Mahmud adında yaşlı bir vâizin telkiniyle yazmaya başladığı (562/1166-1167) *Enîsü'l-kulûb* isimli manzûm eserini ise 46 yıl sonra yani 70 yaşındayken Konya'da tamamlayarak Anadolu (Türkiye) Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvûs (1211-1220)'a sundu (608/1212)²⁹. *Şahnâme* tarzında kaleme alınmış olan *Enîsü'l-kulûb*, 28.000 beyitten oluşmakta olup Peygamber kıssalarıyla Hülefâ-yi Râşidin, Emevî ve Abbasî halifelerinin yanı sıra Gazneliler ve Selçuklular hakkında bilgiler ihtiva eden dinî-ahlâkî mahiyette edebî bir eserdir.

B. İSLÂMÎ İLİMLERDE YETİŞMİŞ İLİM ADAMLARI

1. Ebü'l-Fadl Hazâdâz (خزاداذ) b. 'Asım b. Bekrân en-Neşvî³⁰

Künyesinden de anlaşılacağı üzere Neşveli (Nahçıvanlı) idi. Doğum ve ölüm tarihleri konusunda bilgi bulunmamaktadır. Babası Ebû Abdullah el-Hâfiz en-Neşvî olup el-Muşkânî künyesiyle ünlenmişti. Bağdat ve başka şehirlerde

²⁷ Ordu komutanı.

²⁸ Emîr II. Sökmen (1128-1185) veya Beg-timur (1185-1193) dönemine tesadüf etmektedir.

²⁹ Bkz. el-Anevî, *a.g.e.*, vr. 3b-4a, 427b; Köprülü, *a.g.m.*, s. 463-468; Davud İbrahimî, "Enîsü'l-Kulûb", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 242; Keleş, *a.g.e.*, s. XXIV-XXV.

³⁰ Yakut el-Hamevî (*Mu'cemü'l-buldân*, Daru Sadr, Beyrut 2007, II, s. 13; V, s. 287.) ismini أبو الفضل حداد بن عاصم بن بكران النشوي, Ebü'l-Feyz Murtaza b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (*Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs*, Darü'l-Hidâye, y.y., t.y., XXXX, s. 88) ise أبو الفضل حداد بن عاصم بن بكران النشوي şeklinde vermektedir.

eğitim görmüştü. Ebû Hâtem Abdurrahman b. Ali b. Yahya b. Muhammed er-Revvâs en-Neşvî, Ebû Nasr Abdülvahid b. Mesre/Usre (مسرة veya عسرة) el-Kazvîni, Ebû Nasr Hüseyin b. Ali b. Ca'fer en-Neyrîzî, Ebû Müslim Abdurrahman b. Gazû el-Attâr en-Nihavendî, Kadı Ebû Sâlih Şueyb b. Sâlih et-Tebrîzî ve başkalarından hadis nakletti. Gence'de bulunan kütüphanenin de başında bulunuyordu. İbn Mâkûlâ, Gence'de onun meclisine iştirak edip kendisini dinlediğini söylemektedir³¹.

2. Kadı Tahir el-Cenzî

Tam künyesinin Hibbetullah b. Muhammed b. Ahmed Ebû Tahir el-Cenzî el-Müeddîp olduğu belirtilmekte³² olup Gence'nin ileri gelen ailelerindendi. Gence'de eğitim gören Kadı Tahir el-Cenzî, fıkıh ve edepteki bilgisiyle ünlenmişti. Ebû'l-Kasım Ali b. Abdurrahman b. Uleyke (عَلَيْك) en-Nişaburî ve Ebû'l-Fadl Şa'ban b. Ali b. Muhammed el-Berdaî'den ders aldı. el-Berdaî aynı zamanda onun fıkıh hocasıydı. es-Silefî, Sultan Alp Arslan (öl. 1072) ile Veziri Nizamülmülk (öl. 1092) Arrân'a (Gence) vardıkları sırada (460/1067-1068)³³ Ebû Nasr İbn Mâkûlâ'nın da Gence'de bulunduğunu belirterek Gence Camii'nde Kadı Ebû Tahir ile karşılaştıklarından söz etmektedir. Daha sonraki bir tarihte İsfahan'a giderek Nizamülmülk'ün meclisine katılan Kadı Tahir el-Cenzî, Nizamülmülk tarafından kadılık ile görevlendirildi³⁴. Muhtemelen bundan sonra bir daha Gence'ye dönmedi. ez-Zehebî'nin³⁵, onun Cemaziyelahir 482'de (Ağustos-Eylül 1089) İsfahan'da vefat ettiğini belirtmesine rağmen, es-Silefî'nin bizzat ondan dinleyerek rivayetlerde bulunması, daha sonraki bir tarihte öldüğüne işaret etmektedir.

³¹ Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmülk Ali b. Hibbetullah b. Ali, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fî'l-esma ve'l-küna ve'l-ensâb*, Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, s. 543, VII, s. 16; es-Sem'anî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *el-Ensâb*, takd. ve talik. Abdullah Amr Barudî, Darü'l-Cinan, Beyrut 1988, I, s. 446, V, s. 490, 549; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, Beyrut, t.y., I, s. 206; III, s. 310; Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, V, s. 287. ez-Zebîdî, *a.g.e.*, XXXX, s. 88.

³² ez-Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târihü'l-İslâm ve ve Feyâtü'l-meşâhir ve'l-'alâm*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî, Beyrut 1993, XXXIII, s. 104.

³³ Sultan Alp Arslan ve Nizamülmülk'ün Arrân'a gelişlerine dair bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2001, s. 20-22; Merçil, "Emir Savtegin", s. 75-77; Keleş, *a.g.e.*, s. 141-145.

³⁴ es-Silefî, *Mu'cem*, s. 131.

³⁵ *Târihü'l-İslâm*, XXXIII, s. 104.

3. Ebû Nasr İbn Mâkûlâ

el-Emîr Ebû Nasr Sa‘dülmülk Ali b. Hibbetullah b. Ali İbn Mâkûlâ el-Hâfız el-Bağdadî, 5 Şâban 421 (8 Ağustos 1030) tarihinde Bağdat yakınlarındaki Ukberâ’da doğmuştu. Mâkûlâ vezirler, kadılar yetiştiren Bağdatlı seçkin bir ailenin ismi olup babası, Büveyhî Emîri Celâlüddeve (1025-1044)’nin vezirliğini yapmıştı. İbn Mâkûlâ, küçük yaştan itibaren Kur’ân, Arapça, edebiyat, hesap ve hadis dersleri aldı ve daha sonra tahsilini ikmâle erdirmek için Horasan, Mâverâünnehir, el-Cezîre, Dimaşk ve Mısır’a seyahatlerde bulundu³⁶. Bu bağlamda Arrân’a Şeddâdiler’in başkenti Gence’ye de geldi. Hangi tarihte Gence’ye vardığı ve burada tam olarak ne kadar süre kaldığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak es-Silefi’nin³⁷ yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Sultan Alp Arslan ve Nizamülmülk’ün Arrân’a vardıkları zaman (460/1067-1068) Ebû Nasr İbn Mâkûlâ’nın da namaz kılmak için Gence Camii’ne girdiğini belirtmesi, İbn Mâkûlâ’nın bu tarihte Gence’de bulunduğunu göstermektedir. Zira es-Silefi³⁸, onun camide namaz kılmak için kiblede farklı bir tarafa yönelmesi nedeniyle Kadı Tahir el-Cenzî ile aralarından bir diyalog yaşandığını yazmaktadır.

Bir müddet Gence’de ikâmet eden İbn Mâkûlâ, burada Ebû’l-Fadl Hazâdâz b. ‘Asım b. Bekrân en-Neşvî³⁹ ve Kadı Tahir el-Cenzî’nin ilmî meclislerine katılarak onlardan hadis dinledi. Öte yandan bizzat tanık olması hasebiyle Nizamülmülk’ün de Gence başta olmak üzere Berdea ve Beylakân gibi Arrân şehirlerinde hadis söyleyip naklettiğini kaydetmektedir⁴⁰.

el-İkmâl fî ref’i’l-irtiyâb ani’l-mu’telif ve’l-muhtelif mine’l-esm’a ve’l-künâ ve’l-ensâb, Müfâharatü’l-kalem ve’s-seyf ve’d-dinâr, Tezhibu müstemirrü’l-evhâm alâ zevi’t-temenni ve’l-ahlâm gibi eserlerin de müellifi

³⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-mülük ve’l-umem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1992, XVII, s. 8; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târih*, thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, Beyrut 1987, VIII, s. 491; *el-Kâmil fî’t-târih tercümesi*, (çev. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1989, X, s. 194; İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-ayân ve ebnâü ebnâi’z-zamân*, tkd. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut 1997, II, s. 145; Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1998, s. 99; N. Topaloğlu, “İbn Mâkûlâ”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, s. 168.

³⁷ *Mu’cemü’s-sefer*, s. 131.

³⁸ *Mu’cemü’s-sefer*, s. 131.

³⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, s. 310; Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, V. s. 287; *ez-Zebîdî*, *a.g.e.*, XXXX, s. 88.

⁴⁰ Bkz. İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, y.y. V, s. 2482; *Buğyetü’t-taleb fî târihi Haleb (Seçmeler) Biyagraflerle Selçuklular Tarihi*, (çev. ve notlar. Ali Sevim), Ankara 1989, s. 39.

olan İbn Mâkûlâ'nın ölüm tarihi ve yeri konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır⁴¹.

4. Ebü'l-Meâli Abdümelik b. Ahmed b. Abdümelik b. Abdkâne (عبد كانه) el-Beylekânî

Beylekân'da doğup büyüdü ve muhtemelen ilk eğitimini burada aldı. Onun Beylekân'daki hayatı ile beraber burada gördüğü tahsil ve hocalarına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak hadis ilmîne meyyal olan el-Beylekânî, eğitimini tamamladıktan sonra hadis toplamak maksadıyla Horasan ve Irak'ı dolaştı. Güzel bir yazıya sahip olup güvenilir bir nakilci olan el-Beylekânî, Nişabur'da başta Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-Mezkî olmak üzere çok sayıda âlimden hadis dinledi. Bağdad'da Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mesleme'den, Cürçân'da Ebû Temîm Kâmil b. İbrahim el-Hendekî'den ve Herât'ta da Ebû Atâ' Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Ezdî ve başkalarından dersler aldı. Daha sonra tekrar Beylekân'a döndü ve 496 (1103-1104) yılında vefat edene kadar burada ders vermeye ve ilmî faaliyetlerde bulunmaya devam etti⁴².

5. Melike bint Davud b. Muhammed b. Said el-Kurtakî (Kurtakî)

Sûfî bir âlime olan Melike bint Davud b. Muhammed b. Said el-Kurtakî, İbn Asâkir'in⁴³ bildirdiğine göre 403 (1012-1013) yılında Fars'ın Kurr (كُر) bölgesinde bulunan Hîre (حيرة) nahiyesinde dünyaya gelmişti⁴⁴. ez-Zehebî⁴⁵ ise onun Gence yakınlarında doğduğunu kaydetmektedir⁴⁶. Ailesi bir süre Dvin'de ikâmet etmiş ve muhtemelen Melike de ilk eğitimini burada almıştı. Onun tasavvufa meyletmesi ise Dvin'de yaygın bir tasavvufî geleneğin olması ve burada tasavvuf ilminin verildiği hangâhlarda küçük yaşta tahsil görmüş

⁴¹ Buna dair bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 491; Türkçe çev. X, s. 194; İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s. 145; Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 99; Topaloğlu, *a.g.m.*, s. 168.

⁴² es-Sem'anî, *a.g.e.*, I, s. 435-436; İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibbetullah, *Tarihu medineti Dımaşk*, thk. Ömer b. Ğarame el-Amravî, Beyrut 1995, XXXVII, s. 182; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, s. 200; Malik Mahmudov, *Arapça Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edipler VII-XII. Asırlar*, Bakü 2006, s. 78-79.

⁴³ Fars'ta bir köy, bkz. Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, II, s. 331.

⁴⁴ *Tarihu medineti Dımaşk*, LXX, s. 127.

⁴⁵ *Târihü'l-İslâm*, XXXV, s. 191.

⁴⁶ Nitekim dönemin kaynaklarında Gence için de Hîre (حيرة) tesmiyesinin kullanıldığına dair örnekler mevcuttur, bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-â'yân*, thk. Kamil Selman el-Cuburî-Kays Kazım el-Cunabî, Dârü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut 2013, XIII, s. 414.

olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Melike'nin ailesi müteakiben Tiflîs'e yerleşti. Tiflis'ten sonra ise önce Mekke'ye oradan da Dımaşk'a gitti. Dımaşk'ta bir süre es-Sümeysatî'nin evinde ikâmet etti. İbn Asâkir'in şeyhi Ebü'l-Ferec es-Surî, Ebü'l-Ferec Ğıyas b. Ali ve Bundâr b. Muhammed Ebü'l-Kasım el-Fârsî es-Sûfî ondan hadis dinleyip onun sohbetlerine iştirak eden âlimlerden bazılarıdır. Yaklaşık 104 yıllık uzun bir hayattan sonra 4 Şevvâl 507'de (14 Mart 1114 Cumartesi) Dımaşk'ta vefat etti ve Bâbü's-Sağîr'deki mezarlığa defnedildi⁴⁷.

6. Abdan b. Zerrîn b. Muhammed ed-Dvîni

Künyesi Ebû Muhammed olup *el-Mukrî* ve *ed-Darîr* lakaplarıyla da bilinen Abdan b. Zerrîn b. Muhammed ed-Dvîni (veya Duvîni), Dvin'de doğdu. Burada el-Mukrî es-Semerkindî ve Yusuf ed-Debîlî'den Kur'ân okudu, Nasr b. İbrahim el-Makdisî'den ise *Sahîhü'l-Buhârî*'yi aldı. Aynı zamanda hocası Yusuf el-Mukrî gibi kendisinin de, Ebü'l-Ğanaim el-Hanbelî'den çok hadis dinlediğini ve hatta hocasının Dvin'deki ilim meclislerinin Dımaşk'ta katıldığı meclislere benzemediğini ifade ederek onları methetmektedir. Genç yaşında Dımaşk'a gitti ve buraya yerleşti. el-Fakîh Nasr b. İbrahim ve Ebü'l-Berekât b. Tâvus'tan fıkıh ve Ebü'l-Vehş'ten Kur'ân dersleri aldı. Sonrasında Dımaşk'ta *Dârü'l-Hamd*'da oturup bir müddet Kur'ân dersleri verdi. es-Silefî, güvenilir biri olan Abdan b. Zerrîn ile Dımaşk'ta sohbet etme fırsatı bulmuş ve Dvin'deki hayatına dair yukarıda zikrettiğimiz bilgileri bizzat ondan dinlemişti. Onun 544 (1149-1150) yılında da vefat ettiği kaydedilmektedir⁴⁸.

7. eş-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Nasr eş-Şirazî el-Mukîm

Künyesinden Şirazlı olduğu söylenebilir. Yaklaşık elli yıl veya biraz daha az bir süre Dvin'de yaşadı. Bu diyarın tasavvuf şeyhi olup tarikatı katıydı. Dvin'de onun gibisinin görülmediği vurgulanan Ebî Nasr eş-Şirazî aynı

⁴⁷ Bkz. İbn Asakîr, *a.g.e.*, X, s. 408; *a.g.e.*, LXX, s. 120; ez-Zehabî, *a.g.e.*, XXXV, s. 191. İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Muhtasarü târîhi Dımaşk li-İbn Asakîr*, thk. Ruhiyye en-Nehhas-Riyad Abdulhamid Murad-Muhammed Mutî', Dımaşk 1984, XXVI, s. 92.

⁴⁸ İbn Asakîr, *a.g.e.*, XXXVII, s. 354. es-Silefî, *Mu'cem*, s. 319. ez-Zehabî, *Siyeru a'lamü'n-nübelâ*, Kahire 2006, XV, s. 76; Ebü Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Nasıruddin, *Tevdihü'l-müştebih fi dabtî esmâi'r-ruva ve ensabuhum ve elkabuhum ve kunahum*, thk. Muhammed Naîm el-Arakusî, Beyrut 1993, IV, s. 59.

zamanda hadis de rivayet etmekteydi. 506 (1112) yılından sonra Dvin'i ziyaret eden es-Silefi⁴⁹ ondan bir şeyler okuduğunu kaydetmektedir.

8. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Tâhir b. Saîd b. Fadlullah b. Ebü'l-Hayr el-Meyhenî

Ebû Saîd b. Ebü'l-Hayr el-Meyhenî (öl.1049)'nin torunudur. Yaş itibariyle Ebû Tâhir es-Silefi'nin akranıydı. Bağdat'tan itibaren es-Silefi ile birlikte seyahat eden Ebü'l-Kasım, Azerbaycan ve Arrân şehirlerini ziyareti sırasında da ona eşlik etti. Tasavvuf ilmini öğrenmeye meraklı ve dostluğu iyi biriydi. Önde gelen mutasavvıflardandı. Dvin'e de es-Silefi ile beraber geldi (506/1112'den sonra). Mutasavvıf olması hasebiyle Dvin'de tasavvuf ilminin yaygın olarak öğretildiği hangâhların bulunması onun bu şehre geliş sebeplerinden biri olarak kabul edilebilir. Bir süre burada ilmî sohbetlere katıldığı vurgulanan Ebü'l-Kasım, Dvin'den sonra es-Silefi'den ayrıldı ve Bağdat'a gitti. Vefatına kadar Bağdat'ta yaşadı⁵⁰.

9. Ebû Tahir es-Silefi

475 (1082) yılında İsfahan'da dünyaya geldi. İlimle uğraşan bir ailenin içinde yetişen es-Silefi, on bir yaşında Kur'ân öğrenmeye başladı. İlk hocası Hanbelîlerin reisi Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvahhâb et-Temimî'nin teşvikiyle hadis ilmine yöneldi ve bunun yanı sıra Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Haddâd, Ebû Saîd Nasr b. Muhammed eş-Şirazî ve Ebû Sa'd b. Muhammed b. Muhammed el-Mutarrız'dan da kıraat okudu. İlmî seyahatlere çıkmadan önce İsfahan'da kendilerinden faydalandığı, çoğu muhaddis olan yüzlerce hocadan ders aldığı belirtilmektedir.

493'te (1100) Bağdat'ta giden es-Silefi, bir süre Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, kıraat ve lügat ilimlerini tahsil etti. 500 (1106) yılında da 511'e (1117) kadar sürecek olan bir yolculuk için Bağdat'tan ayrıldı⁵¹. Bu bağlamda kuzeyde Derbend'e (Bâbü'l-Ebvâb) kadar giden es-Silefi, dönüş yolunda Tiflis ve eski Şeddâdî toprakları olan

⁴⁹ es-Silefi, *Mu'cem*, s. 146.

⁵⁰ es-Silefi, *Mu'cem*, s. 173-174; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, IV, s. 1676.

⁵¹ Bkz. es-Sem'anî, *a.g.e.*, III, s. 274; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut 1997, I, s. 60-61; es-Silefi, *el-Erbeun el-buldaniyye*, thk. Abdullah Rabih, Dimaşk 1995, muhakkikin notu, s. 8-13; Mehmet Efendioğlu, "Silefi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 198.

Arrân şehirlerini dolaşarak 506 (1112) yılında Selmâs şehrine geldi⁵². Müteakiben de 1105 yılında Ani Şeddâdî Emîri Menuçehr (öl. 1110-1111)'in Siirt, Tanza ve Bahmerd Emîri Kızıl Arslan'dan geri aldığı⁵³ bir diğer Şeddâdî merkezi Dvin'e geldi. Bir süre Dvin'de kalan es-Silefî, eş-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Nasr eş-Şirazî'den hadis dinlediği⁵⁴ gibi Ebû Saîd b. Ebü'l-Hayr el-Meyhenî'nin torunu Ebü'l-Kasım'ın da dâhil olduğu pek çok âlim ile birlikte burada toplanıp ilmî meclisler düzenledikleri nakledilmektedir⁵⁵.

es-Silefî'nin Dvin'de ne kadar süre kaldığı malum değildir. Ancak ilmî seyahatine devam eden âlim, Amid yoluyla 509 (1115) yılında Dımaşk'a geldi ve iki yıl sonra (511/1117) ölümüne kadar (öl. 5 Rebiyülahir 576/29 Ağustos 1180) kalacağı İskenderiye şehrine gitti. *Mu'cemü's-sefer, el-Meşyehatü'l-Bağdadiyye, et-Tuyûriyyât* ve *el-Erba'un el-Buldâniyye* başta olmak üzere 80 civarında eser telif etmiştir⁵⁶.

C. GAYRÎ MÜSLİM ÂLİMLER

1. Hovhannes Sarkavag

Hovhannes Sarkavag Imastaser olarak da tanınan Hovhannes Sarkavag'ın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1045-1055 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. İlk eğitimini Hağpat Manastırı'nda aldıktan sonra Sanahin'de⁵⁷ tahsiline devam etti. Henüz Hağpat'ta iken *vardapet* (rahip) mertebesine ulaştı ve bu unvan ile tanındı. Ani'ye tam olarak hangi tarihte döndüğü bilinmemektedir. Ancak hayatının büyük çoğunluğunu Şeddâdî hâkimiyetindeki Ani'de geçirdi. Ünlü Ani okulunu kuran Sarkavag, burada

⁵² Efendioğlu, *a.g.m.*, s. 199.

⁵³ Bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 220-221.

⁵⁴ es-Silefî, *Mu'cem*, s. 146.

⁵⁵ es-Silefî, *Mu'cem*, s. 174.

⁵⁶ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 61; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1986, XII, s. 37; es-Silefî, *el-Erbeun, muhakkikin notu*, s. 14; Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 89-90; Efendioğlu, *a.g.m.*, s. 199-200.

⁵⁷ Hağpat ve Sanahin manastırları birbirlerine yakın ve Ermeni Taşır-Dzoraget Krallığı'nın merkezi olan Lori'nin kuzeyinde yer almakta olup Ermeni Kilise tarihinde önemli bir yere sahiptirler. Hağpat Manastırı 967'de Sanahin Manastırı ise 961'de yapılırken daha sonraki dönemlerde yapılan ilave kilise ve manastırlarla birer kompleks haline geldiler. Bkz. Kirakos Gandzaketsi, *History of the Armenians*, (İngilizce çev. Robert Bedrosian), New York 1986, s. 76, 81-82, 89; Paolo Cuneo, "The Armenian Architecture of the 10th to 13th Century Renaissance: Regional Schools and the Case of Haghbat", *Armenien Tagebuch einer Reise in das Land des Ararat*, Zürich 1996, s. 188.

teoloji, felsefe, gramer, matematik, müzik ve kozmografya derslerini okuttu. Etrafına kalabalık bir öğrenci kitlesi toplayabilen Sarkavag, çok sayıda talebe yetiştirdi⁵⁸. Ömrünün sonuna doğru ise tekrar Hağpat'a döndü ve 1129 (Erm. takv. 578) yılında burada vefat etti⁵⁹.

Hovhannes Sarkavag, muhtelif alanlarda çok sayıda kitap kaleme almış olmasına rağmen eserlerinin pek çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan biri de *Tarih (History)*'idir. Selçuklu tarihiyle alakalı olan bu eserinden ne yazık ki yalnızca Samuel Anetsi ve Genceli Grigor tarafından yapılan küçük bazı iktibaslar bilinmektedir⁶⁰. 1084 yılında hazırladığı küçük Ermeni takvimi, matematiğe dair *Haghaks Ankiunavor Tvots (Concerning Polygonal Numbers)*'un yanı sıra kaleme aldığı ilahi, şiir ve ağıtlar⁶¹ onu Ortaçağ Ermeni edebiyatının üstadı yapmıştır.

2. Samuel Anetsi

Şeddâdîler'in başkenti Ani'de doğan Samuel Anetsi'nin hayatına dair çok az şey bilinmektedir. Ani'deki manastırların birinde papaz olup Grigor adlı bir rahibin şakirdi idi⁶². Samuel Anetsi'nin *Kronoloji Cetveli (Chronicle)* adlı eseri bilinmektedir⁶³. Ani'de yaşaması hasebiyle Anetsi'nin 1179'a kadar Ani Şeddâdîler'i devrinde meydana gelen hadiselerin canlı şahidi olması ve Ani ile birlikte çevresinde yaşananlara dair vermiş olduğu bilgiler Şeddâdîler ve bölge tarihi açısından son derece kıymetlidir.

⁵⁸ Bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul 1949, s. 101-102; Agop J. Hacikyan-Gabriel Basmajian-Edward S. Franchuk-Nourhan Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature from the Sixth to the Eighteenth Century*, Detroit 2000, II, s. 350-353; Tim Greenwood, "Armenian Sources", *Byzantines and Crusaders in non-Greek Sources 1025-1204*, ed. Mary Whitby, Oxford 2007, s. 224, 245, 246; Robert W. Thomson, "Medieval Chroniclers of Ani: Hovhannes, Samvel and Mkhitar", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard G. Hovannisian, California 2011, s. 68-70.

⁵⁹ Kirakos Gandzaketsi, *History of the Armenians*, (İngilizce çev. Robert Bedrosian), New York 1986, s. 106. Samuel Anetsi ("Tables Chronologiques", *Collection d'Historiens Armeniens*, (Fransızca çev. M. Brosset), Petersburg, 1876, s. 463) onu Ermeni takviminin 577. yılında (1128) öldüğünü söylerken Vardan (s. 203) Ermeni takviminin 588. yılında (1139) öldüğünü yazmaktadır.

⁶⁰ Bkz. Samuel Anetsi, *a.g.e.*, s. 433; Kirakos Gandzaketsi, *a.g.e.*, s. 75.

⁶¹ Hacikyan- Basmajian-Franchuk-Ouzounian, *a.g.e.*, s. 351-353; Thomson, *a.g.m.*, s. 69-72.

⁶² K. P. Patkanova, *Bibliografışesky Oçerk Armyanskoy İstorişesky Literatury*, Petersburg 1879, s. 41; Andreasyan, *a.g.m.*, s. 108-109; Thomson, *a.g.m.*, s. 73-75.

⁶³ Samuel Anetsi "Tables Chronologiques", *Collection d'Historiens Armeniens*, (Fransızca çev. M. Brosset), Petersburg, 1876.

3. Mkhitar Anetsi

Mkhitar Anetsi, Ani yakınlarındaki Horomos Manastırı'nda eğitim gördü. Hayatı hakkında bilgi bulunmayan Anetsi, daha sonra Ani Katedrali'nde papaz olarak görev yaptı. Hamisi Harich⁶⁴ Başpiskoposu Grigor idi⁶⁵. Arapça ve Farsça'ya da hâkim olan Anetsi'nin, Güneş ve Ay tutulmalarını gösteren Farsça bir eseri de Ermeniceye tercüme ettiği bilinmektedir⁶⁶. Fakat onun en önemli eseri, 1193 yılına kadar gelen *Tarihi (History)*'dir. Ne yazık ki bu eser günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca eserin Ermeni tarihinden bahseden baş tarafı⁶⁷ ile Vardan'ın kendisinden yaptığı alıntılar mevcuttur⁶⁸. Doğum tarihi gibi ölümü konusunda da malumat olmayan Anetsi'nin XII. yüzyılın sonlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

SONUÇ

Şeddâdîler sayesinde Arrân ve Erminîyye'de siyasî istikrar sağlanmış, bölge şehirleri ise sosyal, kültürel ve iktisadî yönden gelişme kaydetmiştir. Bu anlamda günümüzde dahi mevcudiyetini muhafaza etmekte olan mimarî yapılarıyla Arrân ve Ermenistan'ın kültürel anlamda zenginleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kaynaklarda dönemin büyük şehirlerine ve merkezî bölgelerine uzaklığı nedeniyle Şeddâdîler zamanına dair kayıtların sınırlı olmasına rağmen, mevcut bilgiler doğrultusunda bu dönemde, özellikle Gence, Dvin, Ani ve Beylekân gibi şehirlerde ilim tahsilinin yapıldığı medrese, hangâh vb. eğitim kurumları ve kütüphanelerin var olduğu, ilmî meclislerin yaygın bir gelenek haline geldiğini söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu bu eğitim kurumlarında tıp, nücûm (astronomi), tefsir, Kur'ân, hadis, fıkıh, edep (edebiyat), tasavvuf vb. bilimlerin okutulduğu ve öğrenildiği; bunun yanı sıra Hovhannes Sarkavag'ın Ani'de

⁶⁴ Şirak bölgesinde bulunan Harich'in konumuna dair bkz. Robert H. Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, Chicago 2001, harita 91.

⁶⁵ Andreasyan, *a.g.m.*, s. 110-111; Dickran K. Kouymjian, "Mxit'ar (Mekhithar) of Ani on the Rise of the Seljuqs", *Revue des Etudes Armeniennes*, VI, y.y. 1969, s. 331-332; Dickran K. Kouymjian, "Problems of Medieval Armenian and Muslim Historiography: The Mxit'ar of Ani Fragment", *International Journal of Middle East Studies*, IV/4, Cambridge 1973, s. 465-466; Greenwood, *a.g.m.*, s. 224, 245; Thomson, *a.g.m.*, s. 76.

⁶⁶ Vardan, *a.g.e.*, s. 211.

⁶⁷ Eserin bu kısmı Margaryan tarafından derlenerek 1983'te Erivan'da yayınlanmıştır, bkz. Mkhitar Anetsi, *Matean Aşkarhavyep Handisaranats*, der. H.G. Margaryan, Erivan 1983.

⁶⁸ Bkz. Vardan, *a.g.e.*, s. 190, 191, 192. Ayrıca bkz. Patkanova, *a.g.e.*, s. 41-42; Kouymjian, "Rise of the Seljuqs", s. 331-353; Kouymjian, "The Mxit'ar of Ani Fragment", s. 465-468; Thomson, *a.g.m.*, s. 76-78.

kurmuş olduğu okulda da teoloji, felsefe, gramer, matematik, müzik ve kozmografya (astronomi) derslerinin verildiği görülmektedir

Bununla birlikte her ne kadar Şeddâdîler Dönemi'nin ilim ve kültür hayatının canlanmasına katkı sağlayan kendilerine dair bilgiler bulabildiğimiz on altı âlim, şair ve edîbi ele aldığımız da, bunların hocaları ve öğrencilerini dikkate aldığımızda bu sayının çok daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Şeddâdîler'in oluşturdukları bu altyapı üzerinde XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başında 1054 yılından itibaren vassalı buldukları Selçuklular'ın eğitim alanında gerçekleştirdikleri kurumsallaşma politikasıyla Nizamiye Medreseleri, bölgede eğitimin daha fazla yaygınlaşmasını temin ettiği gibi kültürel faaliyetler ile ilmî etkinliklerin ve seyahatlerin artmasını da beraberlerinde getirmişlerdir.

Öte yandan çalışmamızda mevzu bahis ettiğimiz şair ve âlimlerin hayat hikâyelerinden hareketle Ortaçağ İslâm dünyasında ilmî birikim açısından önemli bir yere sahip olan ilmî seyahatlere dair bazı öngörülerde da bulunabilir. Nitekim Kadı Tahir el-Cenzî, İbn Mâkulâ, Melike bint Davud, es-Silefî, Abdan b. Zerrîn, Ebû Nasr Muhammed Abdullah b. Ebî Nasr eş-Şirazî ve Ebû'l-Meâli Abdülmelik el-Beylekânî başta olmak üzere ele aldığımız âlim ve şairlerin ilim tahsili için farklı şehirleri ve merkezleri ziyaretleri ve seyahatlerinden bunu durumu açıkça müşahede edebiliyoruz.

Hakeza söz konusu âlimlerin biyografileri bağlamında Şeddâdîler ile birlikte Selçuklu tarihi ve kültürüyle alakalı da çeşitli ince ayrıntılar tespit edilebilmektedir. Söz gelimi Ebû Tahir el-Cenzî'nin İsfahan seyahati ve Nizamülmülk tarafından kadı olarak tayini yine Sultan Alp Arslan ile Nizamülmülk'ün Gence'ye gelişlerine tanık olan İbn Mâkulâ'nın Nizamülmülk'ün Gence, Berdea ve Beylekân'da hadis dinleyip rivayet ettiği konusundaki kayıtlar bunun örneklerindedir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÎ, Kamyar, “Kâbüsnâme-yi Unsûrû'l-Meâli Keykâvûs b. İskender”, *Edebistân-ı ferheng ve hüner*, S.41, y.y. 1372, s. 56-57.

ABDULLAEVA, Firuza, “The Bodleian Manuscript of Asadî Tüstî's-Munâzara Between an Arab and a Parsian: Its Place in the Transition from Ancient Debate to Classical Panegyric”, *Iran*, XXXVII, London 2009, s. 69-95.

Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler

AKÇAY, İlhan, “Anı’da Türk Eserleri”, *Türk Kültürü*, XXII, Ankara 1964, s. 155-159.

ANDREASYAN, Hrand D., “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul 1949, s. 95-119.

Azerbyacan Tarihi III ve XIII. Asrın Birinci Rub’u, Bakü 2007, II.

BALKAN, Kemal, “Anı’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu*, XII (1968), Ankara 1970, s. 39-57.

BEDİRHAN, Yaşar, “Selçuklular Devrinde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları ve İlme Hizmetleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, Erzurum 2000, s. 293-309.

BEZER, Gülay Ögün, “Şeddâdîler”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 409-411.

BİLGİN, Orhan, “Esedî-i Tûsî”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 370.

BROWNE, Edward G., *A Literary History of Persia from Firdewsi to Sa’di*, Cambridge 1956, II.

CANARD, M., “Dwin”, *EF²*, Leiden 1986, II, s. 678-481.

CEMAL HALİL ŞİRVÂNÎ, *Nuzhetü’l-Mecâlis*, thk. Muhammed Emin Riyahî, Tahran 1987.

CUNEO, Paolo, “The Armenian Architecture of the 10th to 13th Century Renaissance: Regional Schools and the Case of Haghbat”, *Armenien Tagebuch einer Reise in das Land des Ararat*, Zürich 1996, s. s. 185-198.

DEVLETŞAH, *Tezkire-i Devletşah*, çev. Necati Lugal, Ankara 1994.

EBÛ BEKR REBÎ’ B. AHMED EL-AHAVEYN EN-NECCÂRÎ, *Hidâyetü’l-Mutaallimîn fi’t-Tıbb*, thk. Celal Teminî, Meşhed 1344.

EBÛ BEKR ŞEMSEDDİN MUHAMMED B. ABDULLAH İBN NASIRUDDİN, *Tevdihü’l-müştebih fi dabti esmâi’r-ruva ve ensabuhum ve elkabuhum ve kunahum*, thk. Muhammed Naîm el-Arakusî, Beyrut 1993, IV.

EBÛ NASR SA’DÜLMÜLK ALÎ B. HİBBETULLAH B. ALÎ İBN MÂKÛLÂ, *el-İkmâl fi ref’i’l-irtiyâb ‘ani’l-mu’telif ve’l-muhtelif fi’l-esma ve’l-küna ve’l-ensâb*, Darü’l-Kutubü’l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, s. 543, VII.

EBÛ SA’D ABDÜLKERİM B. MUHAMMED B. MANSÛR EL-MERVEZÎ ES-SEM’ANÎ, *el-Ensâb*, takd. ve talik. Abdullah Amr Barudî, Daru’l-Cinan, Beyrut 1988, I, III.

EBÛ’L-FAZL MUHAMMED B. MÜKERREM B. ALÎ EL-ENSÂRÎ İBN MANZÛR, *Muhtasarü târihi Dimaşk li-İbn Asakir*, thk. Ruhiyye en-Nehhas-Riyad Abdulhamid Murad-Muhammed Mutî’, Dimaşk 1984, XXVI.

EBÛ'L-FEYZ MURTAZA B. MUHAMMED B. MUHAMMED EZ-ZEBÎDÎ, *Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs, darü'l-hidâye*, y.y., t.y., XXXX.

EBÛ'L-KASIM ALÎ B. HASAN B. HİBBETULLAH İBN ASÂKİR, *Tarihu medineti Dimaşk*, thk. Ömer b. Ğarame el-Amravî, Beyrut 1995, X, XXXVII.

EFENDİOĞLU, Mehmet “es-Silefî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 198-200.

GARSOİAN, N. G., “Duin”, *ODB*, New York 1991, I, s. 665.

GREENWOOD, Tim, “Armenian Sources”, *Byzantines and Crusaders in non-Greek Sources 1025-1204*, ed. Mary Whitby, Oxford 2007, s. 221-252.

GÜNDOĞDU, Hamza, “Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006, s. 229-274.

GÜRBÜZ, Osman, *Saltuklular*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

HACİKİYAN, Agop J. -Gabriel Basmajian-Edward S. Franchuk-Nourhan Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature from the Sixth to the Eighteenth Century*, Detroit 2000, II.

HÂFİZ EBÛ TAHİR AHMED B. MUHAMMED ES-SİLEFÎ, *el-Erbeun el-buldaniyye*, thk. Abdullah Rabih, Dimaşk 1995.

_____, *Mu'cemü's-sefer*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1993.

HEWSEN, Robert H., *Armenia A Historical Atlas*, Chicago 2001.

HORÂSÂNÎ, Ali Muhammed, “Esedî Tûsî”, *İttilâ'u Resânî ve Ketâbhâne*, 153, y. y. 1389, s. 46-49.

İBN HALLİKÂN, *Vefayâtü'l-ayân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, tkd. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut 1997, I-III.

İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1986, XII.

İBNÛ'L-ADÎM, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, y.y. V; *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb (Seçmeler) Biyagrafilerle Selçuklular Tarihi*, çev. ve notlar. Ali Sevim, Ankara 1989.

İBNÛ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-umem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1992, XVII.

İBNÛ'L-ESÎR, *el-Kâmil fî't-târîh*, thk. Muhammed Yusuf el-Dukak, Beyrut 1987, VIII; *el-Kâmil fî't-târîh tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1989, X.

_____, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, Beyrut, t.y., I, III.

Şeddâdiler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler

İBNÜ'L-EZRAK, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Holî-Yusuf Baluken, İstanbul 2014; *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

İBRAHİMÎ, Davud, “Enîsü'l-Kulûb”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 242.

KADI BURHANEDDİN EBÛ NASR B. MES'ÛD EL-ANEVÎ, *Enîsü'l-kulûb*, Ayasofya, nr. 2984.

KANAR, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan “Katrân-ı Tebrîzî”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV.

KATRÂN-I TEBRÎZÎ, *Dîvân*, tk. Muhammed Nahcivânî, Tebrîz 1333.

KELEŞ, Nevzat, *Şeddâdiler Devleti Tarihi (951-1199)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

KESREVÎ, Ahmed, “Katrân Şair-i Âzerbaycan”, *Armağan*, S. 123, y.y. 1310, s. 45-51.

_____, “Katrân Şair-i Âzerbaygân”, *Armağan*, S. 125, y.y. 1310, s. 177-184.

_____, “Katrân Şair-i Âzerbaygân”, *Armağan*, S. 129, y.y. 1310, s. 457-462.

_____, “Katrân Şair-i Âzerbaygân”, *Armağan*, S. 130, y.y. 1310, s. 534-538.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Ani Şehri Tarihi*, Ankara 1982.

KİRAKOS GANDZAKETSÎ, *History of the Armenians*, İngilizce çev. Robert Bedrosian, New York 1986.

Koçaryan, G., “Dvin Teğavan Vağemutyân Hartsî”, *Liraber Hasarakakan Gitutyunnerı*, XXII, y.y. 2000, s. 132-138.

KOUYMJIAN, Dickran K. “Problems of Medieval Armenian and Muslim Historiography: The Mxit'ar of Ani Fragment”., *International Journal of Middle East Studies*, IV/4, Cambridge 1973, s. 465-475.

_____, “Mxit'ar (Mekhithar) of Ani on the Rise of the Seljuqs”, *Revue des Etudes Armeniennes*, S. 6, y.y. 1969, s. 465-475.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I, Anîsü'l-Kulûb”, *Belleten*, VII/25, Ankara 1943, s. 459-521.

KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2001.

KURTULUŞ, Rıza, “Keykâvus b. İskender”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, s. 357.

MAHMUDOV, Malik *Arapça Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edipler VII-XII. Asırlar*, Bakü 2006.

MERÇİL, Erdoğan, “Emîr Savtegin”, *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011, s. 70-83.

_____, “Ziyârîler”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, s. 498-499.

_____, “Ziyârîler”, *İA*, Eskişehir 1997, XIII, s. 622-624.

MES‘ÛD B. NÂMDÂR, *Mecmuatu kısas ve resâil ve eş‘ar*, facs. V. M. Beylis, Moskova 1970.

MİNORSKY, V., *Studies in Caucasian History, I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London 1953, 1953.

MKHİTAR ANETSİ, *Matean Aşkarhavep Handisaranats*, der. H.G. Margaryan, Erivan 1983.

MUEYNYAN, Ali Asğer, “Tarih-i Te‘lif’i Kâbûsnâme”, *Yağma*, S. 159, Yy. 1340, s. 320-325.

MUHAMMED AVFÎ, *Lubâbü’l-elbâb*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1335.

MUHAMMED B. AHMED EL-MAKDÎSÎ, *Ahsenü’t-tekâsîm fî marifeti’l-ekâlîm*, thk. De Goeje, Leiden 1906.

MUSTAFA, Şakir *Mevsûatu düveli’l-alemi’l-İslâmî*, Beyrut 1993, I.

MUTLAK, Celâl Halikî, “Esedî Tûsî (2)”, *Edebiyât ve Zebânhâ*, 53, y.y. 1357, s. 68-130.

MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LUTFULLAH, *Câmiü’d-düvel*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3171.

NÂSIR-I HÜSREV, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhap Tarzî, İstanbul 1994.

PATKANNOVA, K. P., *Bibliografîçesky Oçerk Armyanskoy İstoriçeskyoy Literature*, Petersburg 1879.

PLESSNER, M., “Keykâvus b. İskender”, *İA*, Eskişehir 1997, VI, s. 630-631.

RYPKA, Jon, *History of the Iranian Literature*, Dordrecht 1956.

SAFÂ, Zebîhullâh, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Ankara 2002, I.

SAMUEL ANETSİ, “Tables Chronologiques”, *Collection d’Historiens Armeniens*, Fransızca çev. M. Brosset, Petersburg, 1876.

Şeddâdîler Devrinde İlim ve Kültür Hayatına Tesir Eden Şair ve Âlimler

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-â'yân* thk. Kamil Selman el-Cuburî-Kays Kazım el-Cunabî, C. 13, Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut 2013.

SÜMER, Faruk, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Malazgirt Zaferi Özel Sayısı)*, III, Ankara 1971, s. 391-437.

ŞAFAK, Rızazâde, *Târîh-i Edebiyat-ı İran: Bera-yı Debiristânha*, Tahran 1324.

ŞEMSEDDİN EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. AHMED B. OSMAN B. KAYMAZ EZ-ZEHEBÎ, *Siyeru a'lamü'n-nübelâ*, Kahire 2006, XV.

_____, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'alâm*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî, Beyrut 1993, XXXIII, XXV.

THOMSON, Robert W., "Medieval Chroniclers of Ani: Hovhannes, Samvel and Mkhitar", *Armenian Kars and Ani*, ed. Richard G. Hovannisian, California 2011, s. 65-80.

TOPALOĞLU, Nuri, "İbn Mâkûlâ", *DİA*, İstanbul 1999, XX, s. 168.

_____, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1998.

TUĞLACI, Pars, *Arpaçay ve Yöresi*, İstanbul 1984.

UNSURÛ'L-MEÂLÎ KEYKÂVUS B. İSKENDER, *Kâbüsnâme*, nşr. Said Nefisî, Tahran 1320.

VARDAN ARAVELTSÎ, "Historical Complication of Vardan Arawelc'i", *Dumbarton Oaks Papers*, XXXIII, İngilizce çev. Robert W. Thomson, Washington 1989; "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I/2, İstanbul 1937.

YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-buldân*, Daru Sadr, Beyrut 2007, II, V.